

**Van Abortus tot Burka.
Representativiteit in tijden van diversiteit**

Openingslezing in het kader van de Francqui-Leerstoel 2012, KULeuven

**Karen Celis
VUB Vakgroep Politieke Wetenschappen
VUB RHEA Expertisecentrum Gender, Diversiteit & Intersectionaliteit**

karen.celis@vub.ac.be

1. De crisis van de democratie in de 4 dimensies van vertegenwoordiging

De politieke wetenschap bestudeert hoe de samenleving het samenleven organiseert en mogelijk maakt via bindende en niet-bindende afspraken. Het is een wetenschap en is dus objectief, of tracht dat zo veel als mogelijk te zijn. Maar politicologen zijn niet neutraal. Wat ze bestuderen wordt vaak ingegeven door persoonlijke verwondering, eigen interesses en bekommernissen. Wat veel politicologen, waaronder degene voor u, vandaag om bekommerd zijn is de kwaliteit van de representatieve democratie. Veel politicologen zijn betrokken in een Groot Democratisch Project, met name de mate en de oorzaak van het deficit van de representatieve democratie in kaart brengen en verstaan; en –aangezien we het erover eens zijn dat er geen goed alternatief is- nadenken over remedies. Mijn academische agenda komt daar ook op neer, en mijn lezing vandaag past in dat groot politicologisch project. Mijn niche in dat grotere verhaal is de vraag in welke mate de vertegenwoordigende democratie inclusief is; mijn bekommernis betreft de vertegenwoordiging van achtergestelde maatschappelijke groepen.

Over vertegenwoordiging en de crisis van de representatieve democratie zijn hele bibliotheken geschreven. Maar een nuttig basiswerk is nog steeds *On the Concept of Representation* uit 1969 van de 'grande dame' van de vertegenwoordigingsstudies, Hanna Pitkin. De bron van de crisis van de representatieve democratie –zeer algemeen gesteld- is de paradox die aan de basis van het model van de representatieve democratie ligt: het aanwezig stellen van de afwezige. Vertegenwoordiging is in essentie het tegenwoordig maken van een afwezig iets of iemand via een tussenpersoon. Vertegenwoordiging plaatst dus een tussenschakel tussen de burgers en de politieke besluitvorming.

Pitkin stelt dat die intermediaire persoon, groep of instelling vertegenwoordiging en representativiteit kan genereren, met andere woorden de noodzakelijke link tussen de vertegenwoordigde en de vertegenwoordiger tot stand kan brengen op een viertal manieren. Ik overloop kort deze vier dimensies van vertegenwoordiging.

Een eerste dimensie - formele vertegenwoordiging - bestaat uit het afsluiten van de overeenkomst dat de vertegenwoordiger de vertegenwoordigde zal vertegenwoordigen. Wat hen bindt is de formele handeling waarmee de vertegenwoordigde aan de vertegenwoordiger de toestemming geeft om in diens naam te spreken en ook de mogelijkheid om deze vertegenwoordiger naderhand ter verantwoording te roepen en een einde te maken aan de overeenkomst. De formele dimensie van vertegenwoordiging omsluit het geheel aan verkiezingsregels en -technieken. Vertegenwoordiging is natuurlijk meer dan regels, structuren en verkiezingen, maar is in een representatieve democratie wel onmisbaar.

Een tweede dimensie van vertegenwoordiging focust op de vertegenwoordigers zelf: wie ze zijn en waar ze voor staan. Descriptieve vertegenwoordiging

benadrukt de representatieve samenstelling van bijvoorbeeld het parlement, de gemeenteraad of de regering. Een vertegenwoordiger vertegenwoordigt iemand omwille van een bepaald kenmerk, bijvoorbeeld vrouw-zijn, het behoren tot een bepaalde taalgroep, beroepsgroep of klasse, een bepaalde etnisch-culturele-religieuze groep. Descriptieve vertegenwoordiging is volledig gerealiseerd (is dus representatief) wanneer de vertegenwoordigers als groep een afspiegeling zijn van de burgers die ze vertegenwoordigen.

Descriptieve vertegenwoordiging kan symbolisch belangrijk zijn –het geeft aan dat de groep in kwestie politiek wordt erkend- en dit kan ook de betrokkenheid bij en het vertrouwen in de politieke instelling verhogen. Deze symbolische dimensie van vertegenwoordiging treedt in de hedendaagse vertegenwoordigingsliteratuur meer en meer op de voorgrond. Pitkin zelf verwees met deze dimensie van vertegenwoordiging eerder naar het fenomeen waarbij burgers zich vertegenwoordigd weten door een vlag of een koning. Wat de link tussen burger en vertegenwoordiger genereert is de erkenning van de burger, een geloof dat die vlag of die koning hun representeert.

Substantiële vertegenwoordiging tenslotte gaat over het handelen namens anderen, het handelen in overeenstemming met de wensen van de vertegenwoordigde, in Pitkins woorden “acting in the interest of the represented, in a manner responsive to them”. Deze dimensie van vertegenwoordiging heeft betrekking op hoe parlementsleden hun mandaat inhoudelijk invullen en wat vertegenwoordigers doen om de belangen van de vertegenwoordigden te behartigen. Representatieve vertegenwoordiging betekent hier een vertegenwoordiging die een goede afspiegeling vormt van de belangen, noden, wensen en visies die in de samenleving aanwezig zijn.

De crisis van de representatieve democratie situeert zich op elk van deze 4 dimensies. In de formele dimensie van vertegenwoordiging is er het probleem van de uitsluiting van het stemrecht (bijvoorbeeld vrouwen in het verleden, en vandaag niet-Belgen en bepaalde leeftijdsgroepen), de lage opkomst bij verkiezing en selectieve uitval (namelijk de vaststelling dat vrouwen, laaggeschoolden en jongeren minder stemmen indien dat niet verplicht is – voor mij tussen haakjes een belangrijk argument voor opkomstplicht).

Met betrekking tot de descriptieve dimensie van vertegenwoordiging horen we regelmatig kritieken op de uitsluiting en ondervertegenwoordiging van bepaalde groepen. Het feit dat genderquota wereldwijd in meer dan honderd landen aangenomen worden (vandaag de meest voorkomende electorale hervorming) getuigt hiervan. Wanneer het parlement onvoldoende een afspiegeling van de bevolking is, dreigt het selecte groepje vertegenwoordigers er van verdacht te worden vooral in het eigen belang te handelen, niet in ieders belang.

Daarnaast is descriptieve vertegenwoordiging zoals gezegd ook van symbolisch belang: het geeft aan welke groepen in de samenleving er echt bij horen, als

volwaardig erkend worden en het verhoogt de betrokkenheid bij en het vertrouwen in de politieke instelling. Wat betreft de problematiek van symbolische vertegenwoordiging volstaat het te verwijzen naar de lage vertrouwenscores in de politieke instellingen in geheel Europa.

En ook in de substantiële dimensie van vertegenwoordiging laten zich vele problemen optekenen. De substantiële link tussen vertegenwoordigers en de burger zou zoek zijn: politici laten zich al te veel leiden door '*within puts*' door het systeem zelf in plaats van door '*inputs*' vanuit de samenleving; partijen en vertegenwoordigers zouden enkel en alleen in het verkrijgen en behouden van macht geïnteresseerd zijn en niet in wat de kiezer wil. De kiezers van hun kant laten hun visies en belangen niet langer aflezen van de zuil en de massapartij tot dewelke ze behoren; de kiezer is wispelturig geworden, zweeft van de ene partij naar de andere en stemt vaak op basis van redenen die niets met de inhoud van het politieke bedrijf te maken hebben (ik verwijs hier naar een aantal aspecten van de personalisering en de mediatisering van de politiek); de burger communiceert zijn/haar belangen dus ook niet meer.

Deze dubbele constatacie – nl. dat er op beide kanten van de inhoudelijke lijn tussen de vertegenwoordiger en de vertegenwoordigde ruis zit - maakt dat vertegenwoordigers geen van de twee klassieke vertegenwoordigingsrollen kunnen vervullen. Die twee rollen zijn de vertegenwoordiger als gemandateerde en de vertegenwoordigde als trustee. Een vertegenwoordigde als gemandateerde heeft slechts een geringe onafhankelijkheid ten aanzien van de vertegenwoordigde: hij/zij voert grosso modo uit wat de burger wil; de vertegenwoordigde als trustee heeft daarentegen veel afhankelijkheid en van trustees wordt verwacht dat ze zullen handelen op basis van het eigen inzicht in wat goed is voor de vertegenwoordigden.

Indien vertegenwoordigers op het vlak van wijsheid en ervaring superieur aan de kiezers zijn, de politieke onderwerpen een duidelijke, objectieve oplossing hebben die achterhaald kan worden via een rationeel onderzoek en de nadruk op het algemene belang en het welzijn als een geheel ligt, kunnen, aldus Pitkin, vertegenwoordigers zich als trustee gedragen. Indien daarentegen vertegenwoordiger en vertegenwoordigde gelijke capaciteiten hebben; indien politieke onderwerpen eerder te maken hebben met persoonlijke voorkeuren en keuzes dan met objectief, rationeel inzicht; wanneer lokale en persoonlijke belangen moeten verdedigd worden tegen een bedreigende centrale macht en wanneer de vertegenwoordigende functie ook bestaat in het bekritisieren van het regeringsbeleid, dan wordt van vertegenwoordigers verwacht dat ze zich als een 'gemandateerde' gedragen.

De patstelling die zich vandaag aftekent is dat men de vertegenwoordigers in de trustee-rol niet aanvaardt of vertrouwt: superioriteit van de politici is niet meer van deze tijd - politici moeten net volks zijn; men trekt in twijfel dat

vertegenwoordigers 'deep down' nog wel de belangen van de burgers voor ogen hebben; en individualisering staat vaak het denken in termen van het algemeen belang in de weg. Maar tegelijkertijd maken een aantal factoren ook de gemandateerde-rol onmogelijk: de moeilijkheid om nog te weten wat de burger wil in de ontzuilde samenleving en in het tijdperk na de massapartij en partijen een solide verankering in de samenleving missen; de steeds meer diverse en multiculturele samenleving met groepen met wie het politiek establishment weinig banden en voeling heeft; en opnieuw die sterke individualisering, de mediatisering en personalisering van de politiek.

Wees gerust: het is niet mijn bedoeling om al deze problemen te behandelen, laat staan ze op te lossen. Deze korte schets heeft enkel de bedoeling om mijn lezingenreeks en mijn bijdrage van vandaag te situeren. Die stellen scherp op één aspect van vertegenwoordiging, namelijk substantiële vertegenwoordiging. Mijn centrale bekommernis is het overdenken en bedenken van wat een democratische, inhoudelijk representatieve vertegenwoordiging kan betekenen in de huidige maatschappelijke en politieke context die gekenmerkt en getekend is door diversiteit: de toegenomen erkenning dat de bevolking divers is, evenals de sites waar vertegenwoordiging plaatsvindt. Met dat laatste verwijs ik naar de meerlagigheid van het bestuur in vele landen, en ook naar het gegeven dat de politiek –inclusief vertegenwoordiging– verhuisd is naar sectoren en sites buiten de klassieke politieke instellingen.

2. Focus op substantiële vertegenwoordiging

Waarom een focus op substantiële vertegenwoordiging? Ik ben het met Pitkin eens dat substantiële vertegenwoordiging – dat handelen in het belang van de vertegenwoordigde op een responsieve wijze- de centrale en een noodzakelijke dimensie van vertegenwoordiging is. Vertegenwoordiging is niet zonder de substantiële link tussen vertegenwoordiger en vertegenwoordigde. Net omdat het zo belangrijk is, is het des te problematischer om vast te stellen we een al te gefragmenteerd zicht hebben op hoe processen van substantiële vertegenwoordiging precies verlopen, op wat de voorwaarden voor een goede substantiële vertegenwoordiging zijn en op basis waarvan we kunnen onderzoeken en bepalen of de substantiële vertegenwoordiging als proces en als uitkomst responsief, representatief en dus democratisch is.

Inderdaad, we hebben slechts gebrekkige normatieve criteria om dat laatste af te toetsen. Dergelijke criteria hebben we wel voor formele en descriptieve vertegenwoordiging: we kunnen stellen dat er vandaag een consensus bestaat dat de formele en de descriptieve dimensie van vertegenwoordiging eerlijk & democratisch zijn wanneer geen grote groepen volwassen burgers uitgesloten zijn van het stemrecht en wanneer de vertegenwoordigende instellingen in zekere mate een afspiegeling vormen van de samenleving, van ideologische en

partij-voorkeuren, maar ook in termen van geslacht en ethisch-culturele afkomst. Maar wat betreft substantiële vertegenwoordiging tasten we wat in het duister. Wanneer kunnen we stellen dat het volk in al zijn segmenten goed substantieel vertegenwoordigd is?

De feministische politicologie buigt zich sinds jaar en dag over de problematiek van representativiteit en ondervertegenwoordiging. Deze onderzoekstraditie levert ook belangwekkende inzichten aan over substantiële vertegenwoordiging. Temeer omdat recente evoluties in het denken over gegenderde substantiële vertegenwoordiging een symbiotische aansluiting vonden bij recente en beloftevolle evoluties in de theorievorming over vertegenwoordiging en responsiviteit. Dit nieuwe traject levert een set aan ideeën op dat het denken over democratische substantiële vertegenwoordiging vooruit kan helpen.

Ten eerste is er het onderzoek naar de voorwaarden voor substantiële vertegenwoordiging, en meer bepaald de rol van de descriptieve vertegenwoordigers, nl. leden van de groep in het parlement, voor de substantiële vertegenwoordiging van die groep. Ten tweede documenteert de onderzoekstraditie naar de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen twee processen van substantiële vertegenwoordiging die interessant zijn vanuit de centrale vraagstelling van deze bijdrage, namelijk wanneer kunnen we stellen dat groepen goed substantieel vertegenwoordigd zijn? Een eerste is geënt op hoe traditioneel naar de behartiging van een vrouwenbelang als de legalisering van abortus wordt gekeken; een tweede proces verwijst naar hoe ik denk dat een vrouwen thema als het dragen van een burka best politiek beslecht wordt. Dit vormt het programma van de rest van de lezing.

3. Descriptieve vertegenwoordiging als voorwaarde voor substantiële vertegenwoordiging.

De feministische politicologie heeft ten eerste belangrijk werk verricht door te onderzoeken hoe en of descriptieve vertegenwoordigers substantiële vertegenwoordiging bevorderen, meer bepaald heeft ze bestudeerd of de aanwezigheid van vrouwelijke vertegenwoordigers de vertegenwoordigen van vrouwen vooruit helpt.

Voor het doorbreken van de politieke exclusie en ondervertegenwoordiging van vrouwen in de politiek werd grosso modo op twee fronten gestreden (en een soortgelijke fasering zien we ook bij etnische minderheden): ten eerste werd het stemrecht voor vrouwen geëist; de start van die beweging situeert zich op het einde van de 19de eeuw en 50 jaar later, in 1948, werd dat in België ingevoerd. Ten tweede werden er bijzondere maatregelen geëist en ingevoerd om de numerieke vertegenwoordiging van vrouwen te vergroten, m.n. quota omdat men 50 jaar na de invoering van het stemrecht amper boven de 10% vrouwen in het parlement was geraakt. De vrouwenbeweging heeft niet alleen permanent

druk op de ketel gehouden van de problematiek van de vrouwelijke ondervertegenwoordiging in de politiek. Ze heeft ook belangrijk werk verricht in het construeren van de ondervertegenwoordiging van vrouwen als een *politiek* probleem en het formuleren van de argumenten voor gelijke vertegenwoordiging en pariteit. Na de inclusie van vrouwen in de vertegenwoordigende instellingen was de volgende logische vraag of die vrouwen zich ook zouden inzetten voor de vrouwenzaak, of ze eens verkozen ook vrouwen vertegenwoordigden.

De feministische theorievorming leverde de nodige fundamenten voor de verwachting dat vrouwen vrouwen zouden vertegenwoordigen met de '*politics of presence*'-theorie en de kritische massa-theorie. Samen genomen stellen deze theorieën dat omwille van gedeelde levenservaring, vrouwelijke vertegenwoordigers vrouwen zullen vertegenwoordigen –of dat althans de kans daartoe vergroot- wanneer er een aantal voorwaarden is vervuld. Van deze voorwaarden is volgens de kritische massa theorie het aantal vrouwen van cruciaal belang. Het maatschappelijk activisme voor meer vrouwen in de politiek, onderbouwd door die feministische politicologische theorievorming, heeft geleid tot een rijke empirische onderzoekstraditie naar het verschil dat vrouwen in de politiek maken en naar de vraag of meer vrouwen in het parlement resulteert in meer steun voor vrouwenbelangen.

Het onderzoek geeft een genuanceerd beeld van het samengaan van vrouw-zijn en het vertegenwoordigen van vrouwen. Ja, vrouwen hebben een hoger potentieel om vrouwen te vertegenwoordigen en zetten dat potentieel vaak om in daadwerkelijke handelingen. Onder bepaalde omstandigheden bevorderen ze de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen. Een niet te verwaarlozen aantal studies toont echter ook aan dat niet alle vrouwen vrouwen wensen te vertegenwoordigen en dat er aan heel wat randvoorwaarden voldaan moet zijn vooraleer vrouwen (en ook mannen) vrouwenbelangen vertegenwoordigen. Ik som op: partijideologie, de algemene maatschappelijke opvattingen over de rol van vrouwen in de samenleving en dominante opvattingen ter zake in het kiesdistrict, de sterkte van de vrouwenbeweging, de aanwezigheid van een commissie voor vrouwenzaken/gelijke kansen in de assemblee, de machtsposities van vrouwen in het parlement, de individuele overtuiging van het betrokken parlementslid over het nut van het vertegenwoordigen van vrouwenbelangen in de betrokken assemblee, het geloof in de eigen capaciteiten om dat te doen en eventuele angst voor marginalisering door zich te associëren met feministische thema's. Heel wat randvoorwaarden dus. Bovendien rapporteerde onderzoek dat al deze factoren ook sterk plaats- en tijdsgebonden zijn.

Het belang van dergelijke contextfactoren zorgt er bovendien ook voor dat de kritische-massa-hypothese dat vrouwen vanaf een bepaald percentage een verschil maken, slechts zelden bevestigd werd. In sommige gevallen kon men

verder ook aantonen dat een klein aantal vrouwen het verschil kon maken en dat in andere gevallen een stijging van het aantal vrouwen of een hoog aantal geen of weinig impact had.

Het concept 'kritische massa' is echter niet geheel nutteloos, al situeert dat nut zich niet zozeer op wetenschappelijk, maar wel op strategisch vlak. Het was immers niet zelden een succesvolle strategie om de ondervertegenwoordiging van vrouwen aan te klagen (neen, één vrouw is echt wel niet voldoende) en in heel wat landen en partijen die quota of streefcijfers invoerden, vinden we een 30 %-quotum terug.

Deze onderzoekstraditie focust dus zeer sterk op de rol van vrouwen voor het vertegenwoordigen van vrouwen. Hoewel zeer relevant, onder meer gezien de wereldwijde aanname van quota, geeft het al bij al een zeer beperkt zicht op substantiële vertegenwoordiging van vrouwen. Ten eerste beperken de onderzoeken zich vaak tot de thema's van de linkse, progressieve vrouwenbeweging van de Tweede Golf (gelijke loon voor gelijk werk, legalisering van abortus, geweld op vrouwen enzomeer). Dat alles resulteert in veeleer restrictief onderzoek, met als onderzoeksvraag of verkozen vrouwen de linkse feministische agenda helpen realiseren. Nochtans is het evident dat niet alle vrouwen feministen zijn en dat de behartiging van vrouwenbelangen dan ook niet beperkt kan worden tot feministische belangen – of we het nu leuk vinden of niet, 'soccer mum' Sarah Palin vertegenwoordigt wel degelijk een bepaalde groep vrouwen. Feministische belangen zijn slechts een beperkte groep vrouwenbelangen en het bestuderen van de vertegenwoordiging van feministische belangen kan bijgevolg geen inzichten opleveren over de bredere processen van de vertegenwoordiging van vrouwen en vrouwenbelangen in al hun diversiteit.

Ten tweede beperkt het onderzoek zich tot het bestuderen van vrouwen in parlementen, en dan vooral tot vrouwelijke vertegenwoordigers in de nationale politiek (mijn vierde lezing zal ingaan op de consequenties van gelaagd bestuur). Zodoende limiteert het onderzoek ook de handelingen waaruit die vertegenwoordiging kan bestaan tot parlementaire activiteiten (stemmen, wetgeving, parlementaire tussenkomsten enzovoort).

Een aantal recente onderzoeken geeft aan dat een dergelijke beperkte visie op de vertegenwoordiging van vrouwen, waar ze plaatsvindt, wie optreedt met welke middelen en waarover, belangrijke inzichten misloopt. Zo is er het onderzoek van Laurel Weldon (2002), dat vrouwelijke vertegenwoordigers wel erkent als actoren in de vertegenwoordiging van vrouwen, maar ook benadrukt dat andere actoren vrouwen vertegenwoordigen, zoals de vrouwenbeweging en de *women's policy agencies*. Die laatste zijn staatsstructuren zoals administraties, ministers gelijkekansenbeleid en gelijkekansencommissies in het parlement, die als expliciete taak hebben om toe te zien op vrouwenbelangen en de gelijkheid

tussen man en vrouw. Volgens Weldon zijn de vrouwenbeweging en de gelijkekansenstructuren effectiever dan vrouwelijke vertegenwoordigers op het vlak van de vertegenwoordiging van vrouwen, omdat vrouwenbelangen het best gedefinieerd worden in een collectief proces van belangenarticulatie en niet door één vertegenwoordiger.

Ook het *state feminism*-onderzoek betreft de vrouwenbeweging en de gelijkekansenstructuren in het onderzoek naar de vertegenwoordiging van vrouwenbelangen (Aan staatsfeminisme is mijn laatste lezing gewijd). De centrale onderzoeksvraag van het staatsfeminisme-onderzoek betreft of en onder welke omstandigheden de gelijkekansenstructuren bijdragen tot politieke besluitvorming en een beleid dat de eisen van de vrouwenbeweging realiseert.

Kortom, er zijn meer actoren betrokken in de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen dan enkel vrouwelijke vertegenwoordigers. Sarah Childs en Mona Lena Krook stellen dan ook dat we op zoek moeten gaan naar wie de 'kritische actoren' zijn in de vertegenwoordiging van vrouwen. Kritische actoren zijn individuen, groepen of instellingen die het initiatief nemen in de vertegenwoordiging van vrouwen, die beleidsverandering voor vrouwen initiëren en die vaak maar niet altijd ook anderen aanzetten om de behartiging van vrouwenbelangen op te nemen. Wie die kritische actoren zijn is een empirische vraag en vereist een openheid naar de mogelijke rol van andere actoren dan vrouwelijke vertegenwoordigers; andere actoren kunnen bijvoorbeeld mannelijke vertegenwoordigers zijn, maar ook politieke partijen (ook conservatieven), ministers, administraties, experts, vakbonden en werkgeversorganisaties en rechtbanken.

4. Een nieuwe benadering van substantiële vertegenwoordiging van vrouwen in lijn met nieuwe theorieën over vertegenwoordiging

Deze kritieken bij het bestaande onderzoek naar de vertegenwoordiging van vrouwen bracht mij samen met een aantal andere onderzoeksters, tot een nieuwe meer inductieve onderzoeksagenda inzake de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen. De hoofdvraag is 'Hoe vindt de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen plaats' – welke actoren zijn betrokken, wie zijn de kritische actoren, in welke sites vindt de vertegenwoordiging plaats, wat zijn de motieven en drijfveren, welke handelingen vinden plaats in welke fase van het proces van vertegenwoordiging?

Met deze onderzoeksagenda distantieer ik me enigszins van de feministische politicologische traditie wier aandacht in eerste instantie vaak uitgaat naar descriptieve vertegenwoordiging, naar vrouwen in de politiek. Ik stel substantiële vertegenwoordiging *as such* centraal - al misken ik niet het belang van descriptieve vertegenwoordiging: het heeft wel degelijk intrinsieke waarde

(dus los van substantiële vertegenwoordiging) en heeft potentieel ook een meerwaarde voor substantiële vertegenwoordiging, daarover later meer.

Deze verschuiving in de onderzoeksagenda van 'vertegenwoordigen vrouwen vrouwen?' naar 'hoe vindt de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen plaats?' gebeurde simultaan met en maakte gebruik van nieuwe inzichten in de vertegenwoordigingstheorie. Daar zal ik nu even bij stil blijven staan.

Recent werd Pitkin's conceptualisering van substantiële vertegenwoordiging scherp bekritiseerd. De aanklacht luidt dat haar opvatting van vertegenwoordiging al te statisch is; substantiële vertegenwoordiging zou in haar visie gereduceerd worden tot het op de politieke agenda plaatsen van belangen die reeds in de samenleving aanwezig zijn en als het ware voor het rapen liggen voor vertegenwoordigers om ze vervolgens te vertegenwoordigen. Een dergelijke eerder mechanische visie op vertegenwoordiging is ook terug te vinden in onderzoeken naar de mate waarin verkozenen hun electorale beloften waarmaken, naar congruentie van attitudes en beleid met de visies van de burger, en in agenda-setting onderzoek: al deze onderzoeksdomeinen veronderstellen alle in zekere mate dat de belangen van burgers bestaan en vaststaan voorafgaandelijk aan het vertegenwoordigingsproces en dat het slagen van vertegenwoordiging en legitimiteit van bestuur en beleid afgemeten kunnen worden aan de mate waarin deze belangen samenvallen met de besluitvorming en het beleid.

Uiteraard worden belangen van burgers nog steeds geformuleerd vanuit de samenleving – het middenveld vervult nog steeds die rol. Maar er is meer. Recente vertegenwoordigingstheorieën benadrukken dat het vertegenwoordigingsproces creatief en constitutief is: vertegenwoordigers en vertegenwoordigende instellingen zijn niet enkel de kanalen via dewelke de belangen zoals die op voorhand in de samenleving werden geformuleerd naar de politieke besluitvorming 'getransporteerd' worden. Vertegenwoordigers zijn niet louter passieve 'ontvangers' van de signalen van de burger. Neen, ze creëren die burger en diens belangen tot op zekere hoogte tijdens het proces van vertegenwoordiging.

Zo erkent Jane Mansbridge in haar belangwekkende bijdrage over vertegenwoordiging *Rethinking Representation* het bestaan van 'gyroscopische' en 'anticipatorische' vertegenwoordiging. De bron van deze vormen van vertegenwoordiging zijn niet de belangen zoals die bijvoorbeeld door middenveldorganisaties werden aangedragen, maar wel 'het gezond verstand' en het 'intern kompas' van de vertegenwoordigers zelf, de eigen ervaringen en achtergrond. Op basis hiervan bepalen vertegenwoordigers dan wat ze vertegenwoordigen, hoe ze de vertegenwoordigde en diens belangen portretteren. Hier is niet zozeer aan de orde wat de vertegenwoordiger beloofde te zullen doen tijdens de laatste verkiezing, maar wel wat de vertegenwoordiger

denkt dat de vertegenwoordigde zal smaken tijdens de volgende verkiezing. In die zin zijn gyroskopische en anticipatorische vertegenwoordiging prospectief en continu in wording, niet retrospectief.

Een soortgelijke visie op vertegenwoordiging vinden we terug bij Michael Saward. Hij stelt de vertegenwoordigende claim centraal in het proces van vertegenwoordiging. Tijdens het formuleren van een vertegenwoordigende claim construeert de vertegenwoordiger zichzelf als vertegenwoordiger en ook de vertegenwoordigde en diens politieke belangen. In Sawards woorden “at the heart of the act of representing is the depicting of a constituency *as this or that, as requiring this or that, as having this or that set of interests.*” Voorbeelden van vertegenwoordigende claims zijn volksvertegenwoordiger Sarah Palin die stelt dat ze opkomt voor de belangen van de *‘mama grizzlies’* of Nicolas Sarkozy dat hij opkomt voor de belangen van *‘les français qui se lèvent tôt’*. Weerom, dergelijk constructies kunnen gebaseerd zijn op wat de vertegenwoordiger opvangt uit de samenleving, maar evenzeer kunnen ze gebaseerd zijn op eigen inzichten, ervaringen en opvattingen.

Discours en framing zijn in deze visie op vertegenwoordiging centrale onderdelen van het vertegenwoordigingsproces. En wat ook belangrijk is aan dit vertegenwoordigingsmodel is dat vertegenwoordigingsclaims gemaakt kunnen worden door een ruime set aan actoren: zowel verkozen vertegenwoordigers als niet-verkozen actoren zoals NGOs, belangengroepen en mediafiguren. Tezamen genereren ze een *‘economy of claims’* of een *‘market of claims’*.

Belangrijk – hierbij is er ook interactie tussen de verschillende claims: De vertegenwoordiger presenteert een beeld van wat een groep in de samenleving wil en nodig heeft op een bepaald ogenblik in de tijd. Het ‘publiek’ van die ‘voorstelling’ kan reeds bestaan, of mentaal tot leven worden geroepen door die claim en dat publiek zal dan oordelen over de waarde van dat portret of die voorstelling. De vertegenwoordigde kan instemmen met dat beeld of in tegendeel oordelen dat het fout is en verworpen of bijgestuurd moet worden. De claim wordt dan gecontesteerd, wordt in Sawards woorden ‘read back’, en geeft aanleiding tot nieuwe claims, tot counter claims. Substantiële vertegenwoordiging is bijgevolg responsief ofwel als ze de echo vormt van een belang dat reeds geformuleerd werd in de samenleving, ofwel wanneer de vertegenwoordigden ze aanvaarden en ze niet contesteren. Het is uiteraard niet zo dat wanneer de vertegenwoordigden niet afkeurend reageren de vertegenwoordigende claim als aanvaard mag beschouwd worden.

Een belangrijke voorwaarde voor het realiseren van responsiviteit is immers dat het systeem waarbinnen het vertegenwoordigingsproces plaatsvindt reflexief is. Reflexiviteit, een concept uitgewerkt door Lisa Dish, verwijst naar de mate waarin een representatief systeem erin slaagt verschillende visies en stemmen te betrekken in het deliberatieve proces en de mate waarin het de input,

oordeelsvorming en contestatie vanwege de burger bevordert. Het gaat over het actief mobiliseren en 'empoweren' van burgers om hun oordeel te vormen en in dialoog te gaan met de vertegenwoordigingsclaims die in hun naam gemaakt worden. Ik versta daar ook onder dat een reflexief politiek systeem actief op zoek gaat naar andere dan de dominante visies en groepen in de samenleving en hen tot evenwaardige participanten in de dialoog verheft zodat er ook ten aanzien van hun belangen responsiviteit tot stand kan komen.

Samenvattend: Substantiële vertegenwoordiging is een dialoog tussen de vertegenwoordigers en de vertegenwoordigde of het publiek van de claims. Met andere woorden, substantiële vertegenwoordiging is deliberatief.

De substantiële vertegenwoordiging van vrouwen (en bij uitbreiding ook van andere groepen), dient dan gezien te worden als een economie van vertegenwoordigende claims, gemaakt door verschillende actoren in een interactief, deliberatief proces waarin vrouwen en hun belangen geconstrueerd en gecontesteerd worden. Het bestuderen van dit geheel aan claims en het interactief proces van claims making, evenals de makers van de claims en onder welke omstandigheden ze die claims maken, verruimt de visie op vertegenwoordiging van vrouwen inderdaad sterk in vergelijking tot de eerder geschetste klassieke focus op wat vrouwelijke parlementsleden doen ter realisatie van de agenda van de vrouwenbeweging.

In het kader van een internationaal vergelijkend onderzoek bracht ik in kaart welke claims er in België door de centrale politieke actoren werden gemaakt in de periode 2004-2008. Documenten, standpunten en verklaringen van de nationale en regionale regeringen, parlementen (inclusief de gelijkekansencommissies), politieke partijen (inclusief hun vrouwenafdelingen), de autonome vrouwenbeweging, gelijkekansenstructuren in de nationale en regionale administraties, de vakbonden en de werkgeversorganisaties werden gescreend. Ik bracht meer bepaald in kaart met betrekking tot welke thema's vrouwenbelangen werden aangebracht en wat het vrouwenbelang precies inhield voor de actoren in kwestie.

Een eerste opvallende vaststelling was dat alle actoren die in het onderzoek waren betrokken vrouwen vertegenwoordigen. Op zich is die vaststelling al een belangrijk argument om meerdere actoren te betrekken in onderzoek naar de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen dan enkel parlementsleden of enkel vrouwelijke parlementsleden. Het onderzoek bracht voorts aan het licht dat er een relatief hoge mate van consensus heerst over de thema's die van belang zijn voor vrouwen. De loonkloof en vrouwelijke tewerkstelling, combinatie gezin-arbeid, politieke participatie, geweld tegen vrouwen, de problematiek van de migrantenvrouwen, gelijkekansenbeleid en discriminatie van vrouwen in de verzekeringen waren de thema's waar alle actoren of het merendeel ervan zich om bekommeren. Daarnaast werden er ook thema's naar

voren geschoven door slechts een beperkt aantal actoren of zelfs maar door één actor. Voorbeelden zijn vrouwelijke armoede, sport, en de rol van vrouwen in duurzame ontwikkeling.

Actoren in de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen houden er met andere woorden naast gelijklopende ook verschillende agenda's op na. Om de complexiteit en rijkdom van de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen te vatten qua onderwerpen en actoren die actief zijn in de realisatie ervan, is het dus van belang om niet op voorhand vast te leggen wat vrouwenbelangen zijn, maar om deze vraag integendeel mee in het onderzoek te betrekken.

De verscheidenheid aan thema's die door de actoren naar voren worden geschoven in het kader van de vertegenwoordiging van vrouwen geeft niet enkel aan dat er verschillende agenda's bestaan, maar ook dat die soms conflicteren. Dat werd duidelijk wanneer binnen die thema's werd gekeken naar welke concrete vrouwenbelangen de actoren formuleerden, bijvoorbeeld in het debat inzake de status van allochtone vrouwen en meisjes. Bijna alle onderzochte actoren uitten zich ten voordele van allochtone vrouwen en meisjes. Ze deden onder meer voorstellen om hun situatie in verschillende beleidsdomeinen te verbeteren (onder andere tewerkstelling, onderwijs, gezondheid en armoede) en omtrent de rol van migrantenvrouwenorganisaties in hun emancipatietraject. Het hoofddoekendebat en de burka's kregen ruimschoots aandacht, meer bepaald in het kader van het vraagstuk wat dient te prevaleren wanneer respect voor culturele verscheidenheid botst met gelijke rechten voor mannen en vrouwen.

De dominante visie was dat de gelijkheid tussen mannen en vrouwen impliceert dat de hoofddoek en de burka verwerpelijk zijn. Ze worden gezien als mensonterend, de fysieke vrijheid beperkend en als een symbool van extremisme en fundamentalisme. Een verbod op de hoofddoek wordt dan ook beschouwd als een maatregel in het voordeel van allochtone vrouwen en meisjes. Het biedt hun de mogelijkheid om zich te onttrekken aan discriminerende praktijken van hun eigen religie en verschaft hun de bescherming van de fundamentele rechten en vrijheden van de westerse maatschappij.

Tegenover die dominante framing plaatste een enkele andere actor de these dat de hoofddoek meerdere betekenissen heeft en dat het dragen ervan bijgevolg niet per definitie een teken van onderwerping is. De nadruk zou, aldus deze actor, moeten verschuiven naar de vrijheid van de betrokken vrouwen om de hoofddoek al dan niet te dragen, naar het recht op zelfdeterminatie en de gelijke rechten voor allochtone vrouwen. Allochtone vrouwen- en meisjesorganisaties dienen gesteund te worden zodat deze vrijheid en zelfdeterminatie kan plaatsgrijpen.

5. Wat is nu goede substantiële vertegenwoordiging van vrouwen?

Deze benadering verruimt dus de scope van vertegenwoordiging van vrouwen – en bij uitbreiding van groepsvertegenwoordiging en van substantiële vertegenwoordiging *tout court*- het maakt het plaatje complexer en realiseert een sterkere aansluiting bij de politieke realiteit. Maar: *SO WHAT?* Wat draagt dat bij tot de het bepalen van wanneer “goede”, democratische substantiële vertegenwoordiging van vrouwen (en ook andere groepen) plaatsvindt? Met andere woorden: hoe komen we tot het vaststellen van een ‘*economy of claims*’ tot een waardeoordeel over de kwaliteit van de substantiële vertegenwoordiging?

Het geheel van claims die bv. voor vrouwen gemaakt worden vormt ten eerste een basis voor een inschatting van de waarde en de kwaliteit van de *claims op zich* – ik sta dus zeker geen relativistische benadering voor waarbij elke claim evenveel waarde heeft. Door de claims te vergelijken met de effectieve wetten en beleid kan er een onderscheid gemaakt worden tussen claims die enkel dienen om een bepaalde façade in stand te houden enerzijds en opvattingen die wel degelijk tot de prioriteiten van een partij behoren anderzijds. We kunnen dan bepalen of de claims voor vrouwen door verkozen vertegenwoordigers aansluiting vinden bij, responsief zijn ten opzichte van claims van niet verkozen vertegenwoordigers (vrouwenorganisaties) en groepen vrouwen in de samenleving.

Ten tweede en aansluitend op het eerste punt kan er dan een uitspraak worden gedaan over in welke mate *het geheel van het vertegenwoordigingsproces* responsief is ten aanzien van de verschillende en conflicterende meningen en visies die in de samenleving leven of er gehoor vinden. Het normatieve criterium voor het inschatten van de kwaliteit van substantiële vertegenwoordiging van vrouwen is dan de mate waarin het vertegenwoordigings*stelsel* responsiviteit tot stand heeft gebracht ten aanzien van verschillende en eventueel van mening verschillende groepen vrouwen. Dit is volgens mij een erg valide antwoord op de vraag wanneer groepen goed want responsief vertegenwoordigd worden. Maar het is denk ik niet het enige juiste antwoord op de vraag.

6. Twee types processen om substantiële vertegenwoordiging te realiseren

Laat me even teruggaan naar de klassieke benadering van vertegenwoordiging van vrouwen – en nu zal stilaan duidelijk worden wat ik bedoel met de titel van de lezing ‘van abortus tot burka’. Sta me toe om ‘for the sake of the argument’ even sterk te simplificeren.

Eenvoudig gezegd komt goede substantiële vertegenwoordiging in het klassieke onderzoek naar of vrouwen vrouwen vertegenwoordigen, erop neer dat de

exclusie van de vrouwenbelangen van de politieke agenda doorbroken wordt. Een voorbeeld: de abortusstrijd. De vrouwenbeweging van de Tweede Golf ijverde –in België zegge en schrijve 20 jaar lang!- voor de legalisering van abortus. Ze vroeg van de vertegenwoordigers – een om en bij 90% mannelijk parlement- dat die eis gehoord én gerealiseerd zou worden. Goede substantiële vertegenwoordiging van vrouwen werd –door activisten én ook door onderzoeksters- geconceptualiseerd als het overnemen van die eis en de recht-toe-recht-aan vertaling ervan naar besluitvorming en beleid. Merk op dat deze visie ook in lijn is met de visie op vertegenwoordiging à la Pitkin. Wat specifiek van vrouwelijke vertegenwoordigers verwacht werd, was dat zij het verlengde zouden zijn van de vrouwenbeweging in de politieke instellingen, de gemandateerde van de vrouwenbeweging, dat ze solidair zouden handelen met elkaar, partijgrenzen negerend en de vrouwenzaak boven het partijbelang plaatsend. Pro abortus stemmen was pro-vrouw, was de behartiging van de vrouwenzaak, werd gelijkgesteld met vrouwen vertegenwoordigen; tegen de legalisering van abortus stemmen werd als anti-vrouw, anti-feministisch gezien, niet als vertegenwoordiging van vrouwen. Zij die tegen liberalisering van abortus waren maar toch claimden dat dat (ook) in het belang van vrouwen was werden beschouwd als ‘wolven in schaapsvacht’; vrouwen in de politiek en in de samenleving die er ook zo over dachten werden verdacht van ‘vals bewustzijn’ of in elk geval van nog niet geëmancipeerd te zijn. Ik weet, dit is al te sterk uitgedrukt, maar in grote lijnen komt het hierop neer.

In de meer recente benadering van goede substantiële vertegenwoordiging gaat het nog steeds om de inclusie van de belangen van vrouwen, maar het gaat hier om de inclusie van de diversiteit aan belangen, om de deliberatie over wat in het belang van vrouwen is. Een voorbeeld: het hoofddoekendebat.

Vanuit de hoger beschreven deliberatieve benadering van vertegenwoordiging, vertegenwoordiging als een interactief en tegensprekelijk proces van claims-making, de dynamische visie op responsiviteit en het belang van reflexiviteit, dienen we te concluderen dat goede vertegenwoordiging tot stand wordt gebracht door de inclusie van verschillende claims en counter-claims die responsief zijn ten aanzien van verschillende en eventueel conflicterende groepen in de samenleving. Wat van belang is, is niet het negeren van de verschillen en te komen tot solidaire actie, maar in tegendeel het substantiëren van het verschil, het beargumenteren van verschillende visies en ervoor zorgen dat ze alle aan bod komen.

Wat pro-vrouw is kent in deze visie dus verschillende invullingen: het verbod op de burka om vrouwen te bevrijden en te emanciperen maar ook het toelaten ervan als onderdeel van het zelfbeschikkingsrecht van vrouwen (denk aan de slogan ‘baas over eigen hoofd’, verwijzend naar de slogan van de vrouwenbeweging ‘baas over eigen buik’ ten tijde van de abortusstrijd). Individuele vertegenwoordigers kunnen wel de woordvoerder of

gemandateerde zijn van verschillende segmenten van de vrouwenbeweging (bijvoorbeeld de blanke vrouwenorganisaties en de migrantenvrouwenorganisaties) en van verschillende groepen vrouwen in de samenleving, ze stellen zich in hun deliberatieve functie vervolgens ook op als trustees voor het bereiken van een besluit (een wet of beleid).

Die –tijdelijke- uitkomst kan misschien slechts tegemoet komen aan (responsief zijn ten aanzien van) de wensen van een bepaalde groep, maar het proces is responsief ten aanzien van geheel aan subgroepen vrouwen. Herinner wel de vereiste dat het systeem waarlijk reflexief dient te zijn zodoende dat alle groepen op een gelijkwaardige wijze hebben kunnen participeren.

Mijn titel ‘van abortus tot burka’ betekent niet dat de tweede, deliberatieve visie op goede substantiële vertegenwoordiging de eerste volledig dient te vervangen. Die titel drukt uit dat goede substantiële vertegenwoordiging reikt van het proces van vertegenwoordiging zoals ik dat schetste aan de hand van het abortus-voorbeeld tot het proces van vertegenwoordiging zoals ik dat schetste aan de hand van het burka-voorbeeld.

Wat bepaalt of het ene type dan wel het andere type aan de orde is, is mijns inziens het thema. Indien het een thema is waarover consensus bestaat dient het eerste type –dat Silvia Erzeel ‘*feminist advocacy representation*’ noemt- plaats te vinden. Voorbeelden van dergelijke thema’s zijn ongewenste intimiteiten op de werkvloer, vrouwenmishandeling, of de verkrachting van baby meisjes ter behandeling van aids. De kwaliteit van de substantiële vertegenwoordiging – het beantwoorden van de vraag of vrouwen goed substantieel vertegenwoordigd worden- dient dan afgemeten te worden aan de bijhorende criteria: partijgrensoverschrijdende solidariteit, output-gerichtheid, geen woorden maar daden.

Het is perfect denkbaar dat in een politiek systeem met weinig feministen en een laag feministisch gehalte *tout court*, men zich moet beperken tot dergelijke thema’s en dit proces van vertegenwoordiging van vrouwenbelangen. In dergelijke omstandigheden kunnen vrouwen het zich niet veroorloven om onenigheid te tonen willen ze iets gedaan krijgen. Dat was in de abortusstrijd in België het geval: het thema werd voorgesteld als zijnde in het belang van dé vrouw en onenigheid werd geweerd en genegeerd. Dit is een begrijpelijke maar vanuit democratisch oogpunt geen goede reden om te opteren voor het eerste type substantiële vertegenwoordiging.

Ik sluit echter niet uit dat dit eerste type vertegenwoordiging wenselijk is wanneer het universele karakter van het thema dat vraagt. Het is echter behoorlijk moeilijk om thema’s te detecteren of te bedenken waarover onder vrouwen geen verschillende meningen bestaan. Sommigen pleiten ervoor om CEDAW (de VN Conventie ter Bestrijding van alle vrouwen van discriminatie tegen vrouwen) te beschouwen als een lijst van universele vrouwenrechten die dus aanleiding moeten geven tot het eerste type substantiële

vertegenwoordiging. Maar zelfs al kunnen we een dergelijke lijst aannemen en er bijvoorbeeld van uitgaan dat de strijd tegen vrouwenmishandeling een dergelijk universeel vrouwen-thema is, dan nog bestaan er onder vrouwen verschillende visies op hoe de beleidsmaker het probleem het best aanpakt.

Ik sluit het eerste type van vertegenwoordiging niet uit, maar ik denk wel dat in de hedendaagse diverse samenlevingen –beter: samenlevingen waarin diversiteit meer en meer erkend wordt- het tweede type substantiële vertegenwoordiging vaker aan de orde is dan het eerste. Diversiteit in termen van geslacht, klasse en leeftijd heeft altijd bestaan en migratie heeft onze samenleving alleen maar cultureel, ethisch en religieus diverser gemaakt. Genderstudies hebben daarnaast ook het politiek belang aangetoond van intersectionaliteit: het feit dat de intersecties van gender, klasse, leeftijd, nationaliteit, religie, en seksuele oriëntatie een caleidoscoop aan identiteiten en bijhorende visies en belangen genereren. Hierdoor is het vaak niet langer houdbaar om vast te houden aan een eenduidig, universeel geldende opvatting over bijvoorbeeld gelijkheid en wat in het belang van vrouwen is.

Die zaken dienen eerder uitgemakt te worden – allicht met een tijdelijk resultaat- in een deliberatief vertegenwoordigingsproces. Dat een dergelijk tegensprekelijke vorm van vertegenwoordiging kan plaatsvinden geeft trouwens ook aan dat de vertegenwoordiging van vrouwen volwaardig politiek is. Waarom zouden vrouwen het eens moeten zijn wanneer conflict net de essentie van politiek is?

De aard van het thema bepaalt dus het gewenste vertegenwoordigingsproces en dat bepaalt op zijn beurt dan weer de manier waarop geëvalueerd moet worden of de substantiële vertegenwoordiging goed verlopen is. Het is onzinnig om vast te houden aan het criterium dat er een tegensprekelijke deliberatie dient plaats te vinden over of een verbod op ongewenste intimiteiten, vrouwenmishandeling en verkrachting al dan niet in het belang van vrouwen is om van een goede substantiële vertegenwoordiging van vrouwen te spreken. Maar het is evenzeer irrelevant om een vertegenwoordigingsproces dat gezien het thema van het deliberatieve type dient te zijn te evalueren met criteria van het abortus-type vertegenwoordiging.

In het burka-debat is het wel interessant om te bekijken of het standpunt van de vrouwenbeweging is gevolgd, maar men komt op die manier niet tot een correcte en volledige inschatting van de kwaliteit van de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen. Dat bekomt men mijn inziens enkel door na te gaan of zowel de standpunten pro en als de standpunten contra gehoord werden, evenals verschillende groepen vrouwen (blanke en migrantenvrouwen) en vooral te onderzoeken of de claims responsief zijn – weerklank vinden bij de vertegenwoordigden. Ik denk dat dat in het geval van het politiek proces dat leidde tot het burkaverbod in België onvoldoende het geval was.

7. Hoe vertegenwoordiging reflexief en responsief maken?

Na de feiten vaststellen of een vertegenwoordigingsproces goed en democratisch is verlopen is één ding; het systeem zo 'engeneeren' dat het de kans erop stevig verhoogt is een ander verhaal. Tot slot van mijn lezing wil ik daarbij stil blijven staan.

Wat betreft de politieke vertegenwoordiging van vrouwen lijkt me dat het systeem zo moet herzien worden dat het gericht is op aansluiting vinden bij zo veel mogelijk verschillende groepen vrouwen en visies op vrouwenbelangen. Dat zou men op verschillende manieren kunnen realiseren. Ten eerste is er de descriptieve vertegenwoordiging. Onder gunstige omstandigheden kan de eigen levenservaring van vrouwen een bron zijn van responsieve claims over wat in het belang van vrouwen is. Hier is dan wel niet enkel het aantal vrouwen in het parlement van belang, maar het aantal vrouwen in de verschillende politieke fracties en geledingen (bijvoorbeeld niet enkel in de linkse fracties, maar ook in de liberale en conservatieve); en ook vrouwen van verschillende leeftijden, afkomst, klasse enzomeer. Zoals ik eerder besproken heb, is het wel belangrijk dat deze vrouwen ook in de mogelijkheid zijn en aangemoedigd worden om het kapitaal dat ze bezitten inzake zicht op wat vrouwenbelangen zijn en hoe ze een politieke oplossing kunnen krijgen in te zetten voor hun parlementair werk.

Descriptieve vertegenwoordiging moet echter ook aangevuld worden met meer structurele kanalen van vertegenwoordiging. Parlementaire commissies die zich buigen over gelijke kansen kunnen de mogelijkheid om het gesprek aan te gaan met diverse middenveldorganisaties maximaal benutten (bijvoorbeeld via regelmatige hoorzittingen). Andere gelijke-kansenstructuren als de administraties belast met gelijke kansen dienen dat ook als hun uitgangspunt te nemen en gendermainstreaming kan zo geoperationaliseerd worden dat ze de diversiteit centraal stellen. Ik zie uiteraard wel dat dit niet eenvoudig is.

En –tot slot– als we aanvaarden dat representatie van groepen via deliberatie gerealiseerd wordt, dan geldt dat evenzeer voor 'het volk' en de 'collectieve wil'. *Een responsief en reflexief representatief systeem is vanuit een algemeen democratisch oogpunt uitermate belangrijk, niet enkel vanuit het standpunt van groepsvertegenwoordiging.* De onderdelen van ons representatiesysteem met een deliberatieve functie zoals parlementen en politieke partijen- zijn dus essentieel voor de democratie. Maar net parlementen en partijen worden erg getroffen door de crisis van de democratie die ik in de inleiding kort heb geschetst.

Deliberatie vindt steeds vaker plaats buiten de officiële instellingen – denk aan de burgertop de G1000, maar er zijn nog andere voorbeelden. Misschien is het net goed dat deliberatie en opinievorming minder institutioneel en meer maatschappelijk verankerd zijn zoals de G1000 dat was. Nadeel is evenwel dat

dergelijke vormen van deliberatie, net omdat ze minder geïnstitutionaliseerd zijn, ook fragieler zijn en minder systematisch en fragmentarisch.

Kan de representatieve democratie zich dat veroorloven? Wanneer representatie net via deliberatie tot stand komt is het dan verstandig dat net deze functie vooral buiten de representatieve instellingen gesitueerd wordt? Ik twijfel, maar neig toch eerder naar een (her)institutionalisering van deliberatie en denk dat politieke partijen en parlementen de actoren bij uitstek zijn om die deliberatie op een reflexieve en responsieve wijze tot stand te brengen. Analoog aan de redenering inzake groepsvertegenwoordiging kan een aanzienlijke diversifiëring van het politiek personeel aangewend worden om connecties te genereren met zo veel mogelijk groepen in de samenleving als mogelijk. Dat laatst dient als politiek kapitaal voor een goede besluitvorming beschouwd te worden.

Ook kunnen er structuren opgezet en aangewend worden om reflexiviteit en responsiviteit te maximaliseren. Ik denk bijvoorbeeld aan een sterke uitbreiding van het systeem van hoorzittingen in het parlement waarbij in functie van de thematiek op de politieke agenda een divers palet aan betrokken burgers wordt gehoord.

Politieke partijen zouden lessen kunnen trekken uit de G1000, en de deliberatie in hun rangen trachten te organiseren. Politieke partijen kunnen zo weer wat opschuiven naar de maatschappij, wat praktijken opvissen uit de tijd van de massapartij, niet zozeer opgevat als de grote ledenpartij van weleer, maar wel als een partij die sterk gericht is op vatten, kanaliseren en vormen van visies en belangen. Deze structurele maatregelen ter bevordering van deliberatie met de burger in parlementen en partijen maken het misschien weer mogelijk voor parlementsleden om op een geloofwaardige wijze en waar gepast de rol van de gemandateerde of trustee op te nemen.

Een dergelijke institutionalisering of herinstitutionalisering van deliberatie zou niet enkel de substantiële vertegenwoordiging bevorderen. Indien men dat ook doet via een diversifiëring van het politiek personeel verhoogt ook de descriptieve representativiteit. Onderzoek toont voorts aan dat descriptieve vertegenwoordiging ook participatie bevordert. En op het einde van de rit zou dit alles samen ook het geloof en vertrouwen in de representatieve democratie gunstig kunnen beïnvloeden. Ik beweer niet dat werken aan een democratische substantiële vertegenwoordiging hét wondermiddel is tegen de crisis van de representatieve democratie, maar het is er wel een die de crisis in een aantal verschillende dimensies tegelijkertijd bestrijdt.